

ترجمه‌های حافظ به انگلیسی^۱

نوشته پروین لؤلویی

ترجمه مصطفی حسینی^۲

نخستین بار سِر ویلیام جونز^۳ (۱۷۹۴-۱۷۴۶) شعری از حافظ را به انگلیسی ترجمه کرد. ترجمهٔ مثنوی و منظوم غزل «ترک شیرازی» زیر عنوان «سرودی پارسی»^۴ (جونز ۱۷۷۱، صص. ۴۰-۱۳۵)، راه را برای مترجمان بعدی هموار ساخت. در طول قرن هجده ترجمه‌های اندکی از حافظ به انگلیسی منتشر شد، گرچه ترجمهٔ جان نات^۵ (۱۷۵۱-۱۸۲۵) شایان ذکر است. با وجود این، از آغاز قرن نوزده در میان شاعران ایرانی این حافظ است که ترجمهٔ اشعار او از دیگر شاعران پیشی گرفته است.

ترجمه‌های متنوع و پُرشمار غزلیاتِ حافظ را می‌توان ذیل سه دستهٔ کلی تقسیم‌بندی نمود. برخی از مترجمان نثر را مناسب‌ترین ابزار برای عرضهٔ شعر حافظ به خوانندگان انگلیسی‌زبان دانسته‌اند. بعضی از آن‌ها با هدفِ ارائهٔ ترجمه‌ای تحت‌اللفظی به دانشجویان ادبیات فارسی ترجمه‌های وفادارانه‌ای به دست داده‌اند. ترجمهٔ کامل دیوان حافظ اثر سرهنگ دوّم هویلبرفورس کلارک^۶ (۱۸۴۰-۱۹۰۵) نمونه‌ای از این قسم ترجمه — یعنی ترجمه‌ای خشک و بی‌روح — است. این ترجمه صبغه‌ای کاملاً صوفیانه دارد و شامل انبوهی افزودهٔ تفسیری مُخل و انبوهی اطلاعاتِ نالازم است، که بر ظرایف غزلیاتِ حافظ سایه افکنده است.

تقریباً همهٔ مترجمان حافظ که در این دسته می‌گنجند در این‌که معنا و مفهوم شعر حافظ را به زبان نثر دقیق‌تر می‌توان عرضه کرد، همداستانند. با وجود این، دلیل ظریف‌تری نیز وجود دارد، و آن این‌که ترجمهٔ شعر حافظ به نظم انگلیسی مجموعه‌ای از الزاماتِ غریب و نامناسب را بر آن تحمیل می‌کند. ادوارد بایلز کاول^۷ (۱۸۳۶-۱۹۰۳) که بهترین ترجمه‌های او از حافظ

^۱ برگرفته از مدخل دانشنامهٔ گرانسنگ ایرانیکا.

^۲ استادیار زبان و ادبیات انگلیسی دانشگاه بوعلی سینا همدان

^۳ Sir William Jones

^۴ Persian Song

^۵ John Nott

^۶ H. Wilberforce Clarke

^۷ Edward Byles Cowell

به نثر است (اگرچه برخی از غزلیات حافظ را به نظم نیز ترجمه کرده است) بر این نظر است که: «ما به این اشعار جامهٔ نظم نپوشانده‌ایم، بلکه آن‌ها را در قالبی ابهام‌آمیز ریخته‌ایم. ترجمهٔ ما کاملاً تحت‌اللفظی است، زیرا بر آن بودیم اشعار حافظ را آن‌گونه که هست به خوانندگان عرضه کنیم» (کاول، ص. ۲۹۰). ترجمه‌های کاول، با وجود تحت‌اللفظی بودن، نثری روان دارند، و در زمرهٔ بهترین ترجمه‌های عصر ویکتوریا (۱۸۳۷-۱۹۰۱) هستند. در میان ترجمه‌های منتشر حافظ، و آن دسته از ترجمه‌هایی که قدرشان چندان شناخته نشده، ترجمه‌هایی وجود دارد که جونز آن‌ها را «معتدل اما داری نثری بی‌روح می‌نامد» (نقل شده، توسط کلارک، ص. ۸). در این ترجمه‌ها، مترجم خود را به وزن و قافیه محدود نمی‌کند، بلکه به روانی و خوش‌آهنگی ترجمه می‌اندیشد. از آن جمله است برخی از ترجمه‌های جونز، سموئل رابینسن^۱ (۱۸۸۴-۱۹۸۴) و جاستین هانتلی مک‌کارتی^۲ (۱۸۶۰-۱۹۳۶). در این دسته از ترجمه‌ها که قرابت‌هایی با نثر کتاب مقلّس نسخهٔ مجاز^۳ دارد نثر آهنگین به نوعی نثر مسجّع تمایل دارد. متأسفانه بسیاری از این مترجمان با صور خیال شعر حافظ برخوردی کاملاً آزادانه داشته‌اند، آن چنان‌که گهگاه به تداعی‌های نامرتبط لفظ و تصویر انجامیده است.

بیشتر ترجمه‌های غزلیات حافظ، منظوم‌اند. این قسم ترجمه‌ها، به سه نوع مختلف تقسیم می‌شود. نوع اول ترجمه‌هایی است که در صدد تقلید از وزن و قافیهٔ غزلیات حافظ‌اند. این نوع ترجمه را «بندبازی ادبی» نامیده‌اند (فرزاد، ص. ۱۵). مترجمانی که طبع خود را در این زمینه آزموده‌اند عبارتند از: والتر لیف^۴ (۱۸۵۲-۱۹۲۷)، جان پین^۵ (۱۸۴۲-۱۹۱۶)، و پل اسمیت^۶ (تولد ۱۹۴۵). در نیل به «بندبازی ادبی‌شان»، تنها، لیف از روی طناب فرو نیفتاده است، پین و اسمیت، متأسفانه، سقوطی جدی را تجربه کرده‌اند. در واقع، ترجمهٔ لیف اثر ادبی کاملاً هوشمندانه‌ای است که بسیاری از ویژگی‌های صوری شعر حافظ را بازآفرینی می‌کند، اما در عین حال می‌کوشد به اندازهٔ بیشتر ترجمه‌های ارائه شده در قالب شعر آزاد به متن اصلی وفادار باشد. از سوی دیگر، ترجمهٔ پین هشدار جدی علیه ترجمه‌هایی از این دست است.

^۱ Samuel Robinson

^۲ Justin Huntly McCarthy

^۳ the Authorized Version of the Bible

^۴ Walter Leaf

^۵ John Payne

^۶ Paul Smith

ترجمه او کاملاً گوشخراش است و گاه به دلیل کاربردِ الفاظ و عبارات کهن و شاعرانه تقریباً فهم‌ناپذیر است. اسمیت، کوشیده است تا به پیروی از بین دیوان حافظ را ترجمه کند. او در ترجمه‌اش بسیار وامدار گذشتگان است. اسمیت (مانند پین) در قالب‌های غزل انگلیسی زحمتِ حافظ می‌دارد، نتیجه کار او همانند ترجمه پین ناخوشایند، ناموفق (و واقعاً ناخوانا) است.

مترجمان بسیاری سعی کرده‌اند حافظ را در قالب شعری ملموس‌تری ترجمه کنند. در اینجا مشکل اصلی همان است که کاول بدان اشاره کرده است، پیتر ایوری^۱ (۱۹۲۳-۲۰۰۸) و جان فرنسیس الکساندر هیث - استابس^۲ (۱۹۱۸-۲۰۰۶) نیز از آن سخن گفته‌اند. از دید آن‌ها «کاربرد قالب‌های منظوم شعر کلاسیک انگلیسی قهراً موجب تحمیل مفاهیم صوری می‌شود که . . . برای شعر مشرق‌زمین بیگانه است» (ایوری ص. ۱۵) بدیهی است که این دو سنت ادبی از حیث اصول زیباشناختی، کاملاً متفاوت، و حتی از منظر مفاهیم صوری طرح و وحدت شاعرانه متضادند. بسیاری از این مترجمان، بر مبنای درک خود از نظریه ادبی کلاسیک غربی، در باب شاعر ایرانی داوری کرده‌اند. از همین رو مجبور بوده‌اند که کارشان را «ارتقاء دهند». به عقیده الکساندر راجرز^۳ (۱۸۲۵-۱۹۱۱) این اشعار «در ظاهر به چهل‌تکه‌ای می‌مانند که از ارزش‌شان به منزله آثار ادبی عمیقاً کاسته می‌شود» (ص. ۱۲۷). هرمان بیکنل^۴ (۱۸۳۰-۱۸۷۵) مطمئن است که «در بسیاری از غزل‌های حافظ» وحدتی وجود ندارد (بیکنل ص. نوزده). ریچارد لو گالیین^۵، که از رهگذر ترجمه‌های کلارک و پین با اشعار حافظ آشنا شده بود در این باب رُک‌تر از همه سخن گفته است. او در برتری شعر کلاسیک فارسی تردید ندارد و در حدّ وسع خود کوشیده است تا با افزوده‌های تفسیری، با انتخاب اشعاری که انسجام معنایی بیشتری دارند، و با انتخاب و بسط مهم‌ترین موضوع از دو یا سه موضوع مختلفی که غالباً در یک غزل وجود دارد، بر مشکل ترجمه شعر حافظ فائق آید (لو گالیین ص. ۱۸).

¹ Peter Avery

² John Francis Alexander Heath-Stubbs

³ Alexander Rogers

⁴ Herman Bicknell

⁵ Richard Le Gallienne

ترجمه‌های لوگالی‌ین در قالب بندهایی با وزن و قافیه متفاوت هستند. مترجمانی که در صدد استفاده از قالب بند انگلیسی هستند، «سرودی پارسی» جونز را به عنوان الگو در اختیار دارند. جونز هر بیت را به بندی شش سطری ترجمه می‌کند. او در ترجمهٔ مثنوی خود، با افزایش و کاهش کلمات، شعر حافظ را از بنیان تغییر می‌دهد، و با این کار بر وضوح صور خیال شعر او رقم بطلان می‌کشد و از اهمیت آن می‌کاهد. تقریباً تمامی مترجمانی که این شیوهٔ ترجمه را برگزیده‌اند، از این حیث مقلد جونز بوده‌اند؛ تنها استثنای افتخارآمیز ترجمهٔ گرتروید مارگرت لویتان بل^۱ (۱۸۶۸-۱۹۲۶) است. این ترجمه هنوز هم روان‌ترین، آهنگین‌ترین، و دقیق‌ترین ترجمهٔ منظوم شعر حافظ به انگلیسی است.

قالب منظوم دیگری که بیشتر برای ترجمهٔ شعر حافظ استفاده شده (مثلاً توسط آ.ج. آربری) استفاده از بند چهار سطری آییمیک هشت و تدی^۲ است. در میان ترجمه‌هایی که در این قالب انجام شده، ترجمهٔ سرهنگ فرانک راندال^۳ (۱۸۵۱-۱۹۳۰) است که در تقلید از تک‌قافیهٔ شعر حافظ موفق بوده است. بی‌میلی به تحمیل قالب بیگانه به غزل کلاسیک فارسی برخی از مترجمان معاصر را به استفاده از قالب شعر آزاد واداشته است. برخی از ترجمه‌های متقدمی که در قالب شعر آزاد عرضه شده‌اند حتی نتوانسته‌اند اندکی از فخامت شعر حافظ را بازتاب دهند. در میان ترجمه‌های متأخر، از نمونه‌های موفق ترجمه در قالب شعر آزاد می‌توان به ترجمهٔ آربری و هیث استابس به عنوان بهترین نمونه‌های این نوع از ترجمه اشاره نمود. در این شیوه ترجمهٔ هر بیت در قالب بیتی بی‌قافیه است، که برخی از ظرایف تقارن شعر حافظ را حفظ می‌کند.

سومین قسم ترجمهٔ شعر حافظ، اگرچه نمی‌توان آن‌ها را به معنی دقیق کلمه ترجمه نامید، ترجمه‌هایی است که مترجم نه تنها در تغییر عبارات و معنی شعر بلکه در بیان آن به شکل دلخواه آزادی عمل دارد. امروزه این نوع ترجمه «اقتباس»^۴ یا «ترجمهٔ خلاقانه» نامیده می‌شود. شماری از مترجمان در تلاش برای تقلید از مترجم بلندآوازه، ادوارد فیتزجرالد^۵ (۱۸۰۹-

^۱ Margaret Lowthian Bell

^۲ octosyllabic iambic lines

^۳ Frank Montague Rundall

^۴ imitation

^۵ Edward FitzGerald

۱۸۸۳)، شعر حافظ را در قالب رباعی ترجمه کرده‌اند. یکی از آنان می‌نویسد «هرازگاهی موضوعاتِ مندرج در غزل را در یک رباعی، یا چند بیت تلخیص کرده‌ام . . . (استریت، ص. ۹۰). در میان مقلدان حافظ سه چهره برجسته وجود دارد: رینولد الن نیکلسن^۱ (۱۸۶۸-۱۹۴۵)، الیزابت بریجز^۲ (۱۸۸۷-۱۹۷۷)، و بزل بانتینگ^۳ (۱۹۰۰-۱۹۴۵)؛ غزلیات بریجز، و حافظیات بانتینگ، هر دو ترجمه‌های ممتازی هستند، و در مقایسه با ترجمه‌های تحت‌اللفظی «وفادارانه»، فخامت شعر حافظ را خیلی بهتر منتقل می‌کنند.

قرن بیستم شاهد پیدایش نوع دیگری از مترجم، یعنی محقق-مترجم بوده است. آن‌ها معمولاً با هدف صحه نهادن بر نظریات یا تفسیرهای خود، به ترجمه حافظ به انگلیسی اهتمام ورزیده‌اند. در میان آن‌ها می‌توان به چهره‌های شاخصی مانند ایرج بشیری، مایکل س. هیلمن^۴، جولیا اسکات میثمی^۵، و رابرت م. ردر^۶ اشاره کرد. کار این گروه از مترجمان به اندازه مترجمان متقدم متنوع، اما ترجمه‌های آن‌ها در قالب آزاد و معمولاً به زبان انگلیسی ساده رایج است.

سوی انتخاب قالب و مسئله ارتباط در درون یک ساختار و سنت ادبی اصول زیباشناختی یک سنت مختلف، مترجمان حافظ مجبور بوده‌اند با صبغه صوفیانه- یا غیرصوفیانه- در شعر او مواجه شوند. برخی از مترجمان، مانند پین و لوگالی^۷، حافظ را شاعری صوفی نمی‌دانند، اما بیشتر آن‌ها کوشیده‌اند او را شاعری صوفی مشرب معرفی کنند. تعلق خاطر غرب متأخر به تصوف موجب شده است که در روزگار حاضر شماری از ترجمه‌ها مانند ترجمه مایکل بویلن^۸، الیزابت ت. گری دختر^۸، و رضا صابری طنین صوفیانه داشته باشد. تعداد معنایی شعر حافظ تقریباً تمامی مترجمان را به اشتباه افکنده و نتیجه زحمات آنان، چندان رضایت‌بخش نبوده است. به استثنای تعدادی معدود، ترجمه‌های انگلیسی معمولاً از هر گونه لطافت شاعرانه

¹ Reynold Alleyne Nicholson

² Elizabeth Bridges

³ Basil Bunting

⁴ Michael C. Hillmann

⁵ Julie Scott Meisami

⁶ Robert M. Rehder

⁷ Michael Boylan

⁸ Elizabeth T. Gray, Jr.

بی‌بهره‌اند، و به ندرت توانسته‌اند حتی اندکی از ظرایف و دقایق شاعر بزرگ ایرانی را به خوانندگان انگلیسی بیچشانند.

کتابنامه

- آ. ج. آربری، «گوهرهای شرقی در صدفی پریشان»، ب و (آ) س ۱۱، ۱۹۴۶.
- «حافظ و مترجمان انگلیسی‌اش»، فرهنگ اسلامی ۲۰، ۱۹۴۶، صص. ۲۸-۱۱۱؛ ۴۹-۲۲۹.
- پنجاه غزل از حافظ، متن و ترجمه، کیمبریج، ۱۹۴۷.
- پ. اسمیت، دیوان حافظ، ملبورن، ۱۹۸۳.
- س. ک. استریت، حافظ لسان‌الغیب، نیویورک، ۱۹۲۸.
- پ. ایوری و ج. هیث استابس، حافظ شیرازی، لندن، ۱۹۵۲.
- ایرج بشیری، «ترک شیرازی: نگاهی ساختارگرایانه»، جهان اسلام ۶۹، ۱۹۷۹، صص. ۷۸-۱۷۸ و ۶۸-۲۴۸.
- «حافظ و غزل صوفیانه»، مطالعات اسلامی ۱۶، ۱۹۷۹، صص. ۳۵-۶۷.
- گرتروود بل، اشعاری از دیوان حافظ، لندن ۱۸۹۷، بازچاپ با عنوان اشعار حافظ ترجمه گرتروود بل، بتسدا، م. د؛ ۱۹۹۵.
- ه. بینکل، حافظ شیرازی، منتخباتی از اشعار او، ترجمه از فارسی، لندن، ۱۸۷۵.
- م. بویلن، حافظ، رقص زندگی، واشنگتن، د. س.، ۱۹۸۸.
- ا. بریجز، غزلیاتی از حافظ و دیگر اشعار، آکسفورد، ۱۹۲۱.
- ب. بانتینگ، اشعار نامدوّن، آکسفورد، ۱۹۹۱.
- ج. پین، اشعار حافظ شیرازی، لندن، ۱۹۰۱.
- پ. پرسگلاو (پ. لؤلؤئی)، «ترجمه‌های حافظ و تأثیر آن‌ها بر شعر انگلیسی از ۱۷۷۱: بررسی و کتابنامه انتقادی»، رساله دکتری، دانشگاه ولز، سوانسی، ۱۹۸۳.
- و. جونز، دستور زبان فارسی، آکسفورد، ۱۷۷۱.
- اشعاری ترجمه شده بیشتر از زبان‌های آسیائی، به اضافه دو مقاله، آکسفورد، ۱۷۷۲.
- ر. م. ردر، «وحدت غزل‌های حافظ»، اسلام ۵۱، ۱۹۷۴، صص. ۹۶-۵۵.
- «حافظ»، جنگ ادبیات اسلامی، به اهتمام ج. کریترک، نیویورک، ۱۹۶۴.
- س. رابینسن، قرن غزل، یا صد غزل، برگزیده و ترجمه از دیوان حافظ، لندن، ۱۸۷۵.
- ا. راجرز، جنگ فارسی: غزلیات حافظ برگردان به شعر انگلیسی از روی متن اصلی، لندن، ۱۸۸۹.
- ف. م. راندل، منتخباتی از رباعیات و غزلیات حافظ، عارف بزرگ و شاعر غزل‌سرای پارسی، لندن، ۱۹۲۰.
- ا. شرودر، «ترجمه منظوم و حافظ» ج ن ی س ۷، ۱۹۴۸، صص. ۲۲۰-۲۰۹.
- ر. صابری، اشعار حافظ: ترجمه از فارسی، نهم، م د، ۱۹۹۵.
- ق. غنی، یادداشت‌های دکتر قاسم غنی ج ۶، لندن ۱۹۸۱، (شامل مقایسه ترجمه گرتروود بل با اصل فارسی آن، با مقدمه‌ای از احسان یارشاطر).
- م. فرزاد، ترجمه غزل‌های حافظ، تهران، ۱۹۳۵.

۱. فیتزجرالد، *نامه‌های ادوارد فیتزجرالد*، ویراسته ا. م. تره‌یون و آ. ب. تره‌یون، ۴. ج. پرینستن، ۱۹۸۰ (ج ۲، از ۶۶-۱۸۵۱، شامل تبادل نامه‌های بلندی بین کاول و فیتزجرالد درباره ترجمه شعر حافظ، که نمونه‌های زیادی از اشعار او را نقل می‌کند).

ه. و. کلارک، *دیوان حافظ شیرازی*، ۲ ج.، کلکته، ۱۸۹۱؛ چاپ جدید، در یک جلد، لندن ۱۹۷۴.

ا. ب. کاول (بی‌نام)، *مجله فریزر* ۵۰، ۱۸۵۴، صص ۹۵-۲۸۸.

احمد کریمی حکاک، «زیر بار امانت حافظ: بررسی سه ترجمه انگلیسی از اشعار خواجه شیراز»، *ایران نامه* ۱۴، ۱۹۹۶/۱۳۷۵، صص. ۱۹-۵۰.

الیزابت ت. گری دختر، *دریای اخضر فلک: پنجاه غزل از دیوان حافظ*، اشلند، اورگان، ۱۹۹۵.

والتر لیف، *ترجمه حافظ، مقاله‌ای در وزن شعر پارسی*، لندن، ۱۸۹۸.

ر. لویی گالین، *غزل‌هایی از دیوان حافظ، برگردانی بر اساس ترجمه‌های تحت‌اللفظی*، لندن، ۱۹۰۵.

پ. لؤلؤئی (پ. پرسگلاو)، *ترجمه‌های انگلیسی حافظ: بررسی و کتابنامه انتقادی* (زیر چاپ).

----- وگ. پرسگلاو، «مسوده‌های فارسی بزل بانینگ: نقد و نظر»، *اطلاعات شعر* ۱۹، لندن، ۱۹۷۸، صص.

۵۱-۵۸؛ باز چاپ در *بزل بانینگ: انسان و شاعر به اهتمام س. ف. تول، مین، کان*، ۱۹۸۰، صص. ۵۳-۳۴۳.

جاستین هانتلی مک‌کارتی، *غزل‌هایی از دیوان حافظ ترجمه به انگلیسی*، لندن، ۱۸۹۳.

ج. ا. میثمی، «نقاب و عرف عام در غزل کلاسیک فارسی»، *نقد تطبیقی* ۱۲، ۱۹۹۰.

-----، «حافظ به انگلیسی، ترجمه و اقتدار»، *ادبیات* ۶، ۱۹۹۵، صص. ۷۹-۵۵.

-----، «حافظ»، *دانشنامه ترجمه ادبی زیر نظر آلیو کلس*، لندن، نیویورک (زیر چاپ).

ر. آ. نیکلسن، «آقا و درویش»، *دفتر شعر به همراه متن اصلی و ترجمه*، لندن، ۱۹۱۱.

ج. نات، *غزلیات برگزیده حافظ شاعر ایرانی*، لندن، ۱۷۸۷.

م. س. هیلمن، *وحدت در غزلیات حافظ*، مینه بولین و شیکاگو، ۱۹۷۶.
